

BENTE JENSEN

SOCIAL ARV

– OM SOCIAL ARV, ULIGHED I LIVSCHANCER
OG MÅLGRUPPER OG FORSKNINGSMÆSSIGE
PERSPEKTIVER FOR HPA-INTERVENTION

Danmarks Pædagogiske
Universitetsforlag
Danish School of Education Press

Social arv

– Om social arv, ulighed i livschancer og målgrupper og forskningsmæssige perspektiver for HPA-intervention

Af Bente Jensen

© Danmarks Pædagogiske Universitetsforlag og forfatteren

Dette materiale er under samme titel oprindeligt publiceret af HPA-projektet ved Danmarks Pædagogiske Universitet, Aarhus Universitet (HPA – Handlekompetence i pædagogisk arbejde med udsatte børn og unge). Oprindelig udgivet fra 2006-2007. Se mere om HPA på www.dpu.dk/hpa.

1. udgave

ISBN: 978-87-7684-231-4

DOI: 10.7146/aul.95.89

Forside og sats: Og Jensen, grafisk design

I serien om handlekompetencer i pædagogisk arbejde med socialt udsatte børn og unge er udkommet:

1. Bente Jensen: *Social arv – Om social arv, ulighed i livschancer og målgrupper og forskningsmæssige perspektiver for HPA-intervention*. ISBN 978-87-7684-231-4
2. Niels Rosendal Jensen: *Bourdieu-notatet*. ISBN 978-87-7684-232-1
3. Pär Nygren: *Socialt udsatte børn og unge i et handlekompetenceperspektiv*. ISBN 978-87-7684-233-8
4. Bente Jensen: *Kan daginstitutioner gøre en forskel? – Fra forskning om daginstitutioner set i lyset af et kompetence- og eksklusionsperspektiv*. ISBN 978-87-7684-234-5
5. Frank Ebsen: *Børn og unge med behov for særlig støtte? Fra 1990-2005*. ISBN 978-87-7684-235-2
6. Frank Ebsen: *Børn og unge med særlige behov – i forskning i Danmark*. ISBN 978-87-7684-236-9
7. Bente Jensen et al.: *Pædagogiske læreplaner – og nye muligheder?* ISBN 978-87-7684-237-6
8. Kirsten Elisa Petersen: *Daginstitutioners betydning for udsatte børn – en forskningsoversigt*. ISBN 978-87-7684-239-0
9. Helle Schjellerup Nielsen: *Indsats og virkning på døgninstitutioner for børn og unge – et litteraturreview*. ISBN 978-87-7684-240-6
10. Stig Broström: *Pædagogik i daginstitutionen med henblik på udvikling af børns handlekompetence*. ISBN 978-87-7684-242-0
11. Søren Langager: *Socialpædagogisk arbejde på døgninstitutioner/opholdssteder med særligt henblik på udvikling af handlekompetencer*. ISBN 978-87-7684-243-7
12. Bente Jensen & Mie Rasbech: *Implementeringsprocesser i pædagogisk praksis – Om konkretisering af ideer i en udviklingsproces med HPA-projektet som eksempel*. ISBN 978-87-7684-244-4
13. Pär Nygren: *At udvikles ved at udvikle – en model for deltagerstyrede forandringsprocesser i HPA's udviklingsdel*. ISBN 978-87-7684-245-1
14. Bente Jensen & Mie Rasbech: *Evalueringsprocesser – Om model- og metodeudvikling i evalueringsperspektiv*. ISBN 978-87-7684-246-8

Kopiering af denne bog er kun tilladt ifølge aftale med Copy-Dan

www.forlag.dpu.dk

FORORD

Dette arbejdsmateriale er udarbejdet som en del af forskningsprojektet 'Handlekompetencer i pædagogisk arbejde med socialt udsatte børn og unge - indsats og effekt' (HPA-projektet). Materialet er en del af en serie på i alt 14 tekster, der alle stammer fra projektet, som blev søsat i 2006.

Projektets sigte er at udvikle metoder, der giver pædagoger mulighed for at udvikle deres pædagogiske handlekompetencer, så de kan fremme udsatte børns handlemuligheder og livschancer.

Negativ social arv knytter sig til den kendsgerning, at de socioøkonomiske vilkår ikke er ens for alle, men er ligeledes bundet til den marginalisering, som socialt udsatte ofte oplever. De to former for negativ social arv kan gensidigt forstærke hinanden. Når en marginaliseringsproces først er i gang, er det vanskeligt at bryde den. Processen føres ofte videre fra generation til generation, blandt andet på grund af et mangelfuldt socialt netværk og på grund af manglende personlige ressourcer hos de involverede. Det er disse processer, der ofte beskrives som 'onde cirkler'. Daginstitutionen har unikke muligheder for at styrke børns udvikling og læring fra den tidligste alder, men der kan også være risiko for, at det modsatte sker – at børn præget af 'negativ social arv' fastholdes i eller måske oven i købet forstærker de negative mønstre. Døgninstitutioner har andre muligheder for at gribe ind og støtte udsatte børn i deres videre udviklingsforløb.

Der er bred enighed om, at en tidlig indsats over for socialt udsatte børn og unge kan give bedre livschancer for disse børn. Vi ved også fra anden forskning, at en satsning, der rettes imod udvikling af børns kompetencer og læringspotentialer og en samtidig modarbejdning af risikoprocesser, er et skridt på vejen. HPA-projektet vil i forlængelse heraf identificere de pædagogiske interventioner, der opnår de bedste resultater i forhold til at bryde den negative sociale arv. I projektet lægges der både vægt på børnenes og pædagogernes handlekompetencer. Begrebet handlekompetence kan defineres ud fra fem dimensioner, som tilsammen gør det muligt for det enkelte menneske at navigere i de omgivelser, som det er en del af. De fem dimensioner er: 1) viden, 2) færdigheder, 3) evne til at tage kontrol, 4) identitet og 5) handleberedskab. I HPA-projektet er den sociale kompetence og læringskompetence i fokus

HPA-projektet har som formål at udvikle en evidensbaseret intervention, som sigter imod social innovation, dvs. fornyelse af den sociale praksis. Det overordnede mål er at afprøve interventionens effekter og undersøge spørgsmålet: Hvilke interventionsformer har positive effekter med hensyn til målopnåelse i pædagogisk arbejde med socialt udsatte børn og unge, når vi ser interventionen fra en vinkel, hvor handlingskompetencer er i centrum?

Arbejdspapirerne danner baggrund for en såkaldt Kvalifikationsmappe, som de pædagogiske personaler og konsulenter har arbejdet selvstændigt med i løbet af interventionsforløbet. Materialet er anvendt i forbindelse med interventionens tre delelementer. For det første er der studiedelen, hvor institutionerne er blevet introduceret til problematikken om udsatte børn med det formål at opbygge et fælles begrebsligt grundlag for arbejdet med pædagogisk fornyelse relateret til udsatte børn. For det andet er materialet blevet brugt i procesdelen i forbindelse med begrebet "handlekompetence", som er et af projektets bærende begreber både som mål for børns udvikling og som indhold i pædagogers kvalificeringsprocesser. For det tredje er der innovations- og organisationsdelen, hvor materialet er blevet brugt som inspiration til pædagogisk fornyelse.

Materialet har således været afprøvet i såvel institutionerne som i konsulenterens arbejde med at give supervision til institutionerne, der arbejder med HPA-interventionen. 2006-2007 blev materialet anvendt i forbindelse med projektet, på dette tidspunkt i printudgave med titlen: 'Arbejds-papirer'. Den nuværende udgivelse i e-bogsformat henvender sig i særdeleshed til ledere og personale i dag- og døgninstitutioner, pædagogiske konsulenter samt forskere, studerende, praktikere, politikere og alle med interesse og ansvar for udvikling af samfundsmæssige indsatser over for udsatte børn. HPA-projektets resultater vil blive analyseret og publiceret ultimo maj 2009.

HPA-projektet er under gennemførelse ved Danmarks Pædagogiske Universitetsskole (DPU) og er finansieret af Det Strategiske Program for Velfærdsforskning (Socialministeriet) i perioden oktober 2005 frem til maj 2009. Undervejs i forløbet er der etableret samarbejde med Den sociale Højskole København (Professionshøjskolen København), Frøbel Seminarium (Professionshøjskolen København), Jysk Pædagog Seminarium (VIA

University College), Ålborg Socialpædagogiske Seminarium (Professionshøjskolen University College Nordjylland) og konsulenter fra Århus og Hvidovre Kommune samt praktikere i dag- og døgninstitutioner i to kommuner – Hvidovre og Århus. Projektet er organiseret på DPU i en koordinationsgruppe, en projektgruppe og projektmodulgrupper, og der er endvidere etableret en baggrundsgruppe og en nordisk forskergruppe.

Endvidere har følgende gruppe forskere deltaget som Peer-Reviewere i processen: Bo Vinnerljung (Professor, Socialstyrelsen, Stockholm), Erik Jørgen Hansen (Professor), Eva Gulløv (Lektor, DPU), Ib Ravn (lektor, LLD/DPU), Inge Johansson (Professor, Stockholm Universitet), Jesper Olesen (Forskningsleder, LLD/DPU), Jill Mehlby (Docent, AKF), Lisbeth Eriksson (Docent, Linköping Universitet), Mads Meier Jæger (Seniorforsker, SFI), Niels Ploug (Forskningschef, SFI), Peter Koudahl (adjunkt, DPU), Sonja Sheridan (Universitetslektor, Göteborg Universitet), Sven Bremberg (Docent, Stockholm Universitet), Tine Egelund (Seniorforsker, SFI), Tore Andreassen (Projektleder, Høgskolen i Bodø).

*På projektgruppens vegne
Bente Jensen, lektor, ph.d., projektleder
København, maj 2008*

INDHOLD

7	Introduktion
8	a. <i>Boks 'Social arv'</i>
9	b. <i>Boks 'Social udsathed'</i>
9	c. <i>Boks 'HPA-projektet'</i>
9	Social arv og ulighed
9	<i>Social arv – forskellige betydninger af begrebet og forskningsmæssige tiltag</i>
15	<i>Er fænomener som social arv overhovedet relevante i et postmoderne samfund?</i>
16	<i>Om fænomenet social arv i et teoretisk perspektiv</i>
20	<i>Familie og system</i>
21	Ulighed i livschancer i uddannelsesmæssigt perspektiv
	– med afsæt i national og international forskning
21	<i>Forskelle på livschancer i uddannelsesmæssigt perspektiv</i>
23	<i>Social mobilitet</i>
25	<i>Fire typer social mobilitet</i>
26	<i>Interventioner der 'virker'?</i>
28	Social baggrund og livschancer – indikatorer hentet fra forskningen
28	<i>Børn med svag familiebaggrund</i>
30	<i>Risikofaktorer i barndommen</i>
32	Perspektiver – om fokusfelter og målgrupper for HPA-intervention
34	<i>Fra risikogrupper til risikofaktorer i snæver og bred betydning</i>
	<i>– og målgrupper for HPA-intervention</i>
38	Afslutning
39	Litteratur

INTRODUKTION

Dette arbejdsrapport er det første i serien om forskningsprojektet 'Handlekompetencer i pædagogisk arbejde med socialt udsatte børn og unge – indsats og effekt' (HPA-projektet). Det overordnede formål med projektet er at kaste lys over problemstillingen: Hvilke interventionsformer har positive effekter med hensyn til målopnåelse i pædagogisk arbejde med socialt udsatte børn og unge – set på basis af et handlekompetenceperspektiv? Projektet går således ud på at undersøge, hvordan der kan arbejdes med pædagogiske forandringer, så socialt udsatte børn og unge, dvs. børn og unge præget af negativ social arv, styrkes bedst muligt i udvikling af deres handlekompetencer og dermed deres livschancer. HPA-projektet består af to dele: en dag- og en døgninstitutionsdel. Dette papir fokuserer på den del af projektet, som gennemføres i daginstitutioner og har som overordnet mål at identificere målgrupper for intervention.

Social arv eller det deraf afledte begreb om 'udsatte børn', som er det samfundsproblem, der danner rammen om HPA-projektets interventionsdel og effektanalyser set i relation til institutionelle muligheder, er ikke defineret entydigt. En hurtig indkredsning af begrebet om udsatte børn viser, at der tydeligvis er forskellige og stadig ikke klart præciserede begreber i spil. Der opereres med både et individorienteret problemsyn, et individorienteret ressourcensyn/læringssyn og et mere kontekstuel risikofaktorsyn. Disse forskellige tilgange til begrebet får konsekvenser for identifikation af indsatser og det videre arbejde med at identificere 'best practice' i et læringsperspektiv. I dette paper bruges nærværende indkredsning af begrebet socialt udsatte børn under henvisning til tidligere forskningsbaserede konklusioner (jf. Jensen, 2005, Caspersen, 2006), der retter sig imod at identificere socialt udsatte børn ud fra børnenes sociale baggrundsforhold og mulige risici set i et livschanceperspektiv:

Socialt udsatte børn ses her som børn, der er eller kan blive udsatte i institutioner, skolen og det senere uddannelsessystem som konsekvenser af en række socialt belastende baggrundsfaktorer som forældres indkomst, uddannelsesniveau, arbejdsløshed og familiestatus.

Formålet med dette grundlagspapir er at indkredse relevante indikatorer på 'social udsathed', som knytter sig til projektets formål om at identificere 'træfsikker' pædagogisk intervention, dvs. intervention der har positive effekter mht. fremme af udsatte børns kompetencer og læring. Papirets sigte er derfor at tydeliggøre:

1) begrebet om social arv, udsathed og definere begrebet med afsæt i tilstødende begreber om chanceulighed, livschancer, samfundsmæssige,

sociale og institutionelle reproduktionsprocesser, men også risikogrupper og risikofaktorer i snæver og bredere forstand,

2) viden om forringede livschancer set i uddannelsesperspektiv, men også social mobilitet ud fra den nationale og internationale empiriske forskning, og endelig

3) indikatorer på aspekter af den sociale baggrund, der erfaringsmæssigt er forbundet med de største risici i forbindelse med at tilhøre 'udsatte grupper' som defineret her. Dette sidste med henblik på at præcisere hvilke baggrundsfaktorer, vi vil bringe ind i vores segmenteringsmodel for udvælgelse af institutioner og senere i analysen af effekter rettet imod målgrupper.

Den bagvedliggende tese er, at det der med en lidt uheldig vending kan kaldes 'negativ social arv' dybest set drejer sig om social ulighed og forskelle, der er socialt og samfundsmæssigt bestemt, og som ser ud til at reproduceres generation efter generation. Dette sker på trods af velfærdssamfundets uddannelsespolitiske bestræbelser mht. lige adgang til uddannelse og socialpolitiske bestræbelser om at give alle børn lige muligheder fra tidligste alder og lige muligheder videre frem gennem skole og uddannelsessystem.

Social arv

Social arv er en betegnelse for den mangfoldighed af forhold og mekanismer, der handler om at sociale forskelle og uligheder påviseligt går igen fra generation til generation. Der er ikke entydige definitioner eller brug af ordet social arv. Forskning viser, på den ene side at social arv handler om reproduktion af social ulighed med konsekvenser for menneskers position, økonomisk, kulturelt og socialt. Uddannelsesforskningen sætter fokus på ulige muligheder i valg og gennemførelse af skolegang og uddannelse mens anden forskning fokuserer på negativ social arv set ud fra tilstødende begreber som risikogrupper og risikofaktorer. Begge dele fokuserer udover på de direkte uddannelsesmæssige (kulturelle) og økonomiske aspekter af social arv også på en række mere indirekte menneskelige og sociale aspekter. Vi ser bl.a. i forskningen tegn på, at risikofaktorer drejer sig om fravær af en social position samfundsmæssigt med konsekvenser i retning af afmagt, misbrug, kriminalitet, forringet sundhed og trivsel, men også fravær

af eller udtyndet socialt netværk kan være nogle af de menneskelige konsekvenser af en af de risikofaktorer der er knyttet til negativ social arv.

Social udsathed

Social udsathed betegner overordnet det at tilhøre en gruppe, der igennem generationer ser ud til at befinde sig i en af samfundets mindre privilegerede klasser med ringere sandsynlighed end andre for at få en uddannelse, blive samfundsmæssigt integreret og kunne forandre og selv påvirke sin situation.

HPA-projektet

Forskningsprojektet HPA (Handlekompetencer i pædagogisk arbejde med udsatte børn og unge – indsats og effekt) sætter fokus på at afsøge samfundsmæssige initiativer og muligheder – her intervention i daginstitutioner – rettet mod målet at fremme udsatte gruppers livschancer. Derfor bliver det vigtigt så præcist som muligt både at definere begreber og problemstillinger og at kunne indkredse målgrupper for intervention og i analyser kunne identificere forskellige sammenhænge mellem baggrund og interventionseffekter. Projektets interventionsdel sigter imod forandringer af en pædagogisk praksis som tager afsæt i forskningsbaseret viden om social arv, set som reproduktion af ulighed og konsekvenser i retning af forringende livschancer for grupper af børn og unge i vort samfund (her defineret med betegnelsen udsathed).

SOCIAL ARV OG ULIGHED

Social arv – forskellige betydninger af begrebet og forskningsmæssige tiltag

I HPA-projektet opfattes social arv først og fremmest som en betegnelse for, at problemer som følge af socialt belastende vilkår overføres fra generation til generation.

Der har gennem årene fra 1999 og frem til 2005 været arbejdet forskningsmæssigt ud fra en politisk målsætning om at opnå ny forskningsba-

seret viden som et input til politiske bestræbelser på at bekæmpe 'den negative sociale arv' (jf. bl.a. Ploug, 2005, 2007). Politisk har det i Danmark således været en klar målsætning med forskningsprogrammet om Social arv "at opnå viden om forhold, der bidrager til en ulige fordeling af muligheder og risici i befolkningen, med det formål at kunne sætte ind politisk over for disse forhold" (Ploug, 2007, kap 1). Forskere fra forskellige forskningsmiljøer og med forskellige synsvinkler og erfaringer, teoretiske og empiriske, blandt andet forfatteren til dette arbejdsblad, deltog i arbejdet i det samlede forskningsprogram i fælles bestræbelser på at få ny viden om de nævnte forhold (ibid.).

Forskningsmæssigt var opgaven ikke så enkel. Mens det er forholdsvis enkelt at måle uligheden i befolkningen med hensyn til uddannelse, arbejdsmarkedstilknøytning, indkomst og helbred, er det langt vanskeligere at afgøre hvilke forhold – og hvordan en række forhold – har betydning for eksistensen af denne ulighed (ibid.). Velfærdsstatens oprindelige opgør med fattigdom og materiel nød og den senere satsning på udbygning af uddannelsessystemet har ikke fjernet sammenhængen mellem opvækstvilkår og livschancer. Tværtimod ser denne sammenhæng ud til at være relativt stabil (jf. bl.a. Hansen, 1982, 1983, 1995). Den hidtidige forskning havde således bidraget til at slå fast, at udbygningen af velfærdsstaten – mod forventning – ikke har elimineret den negative sociale arv. Den forskningsmæssige udfordring i det samlede forskningsprogram var at undersøge forhold, der kunne bidrage til at forklare, hvorfor en bevidst satsning på lighed gennem afskaffelse af fattigdom og satsning på uddannelse ikke har ført til et samfund med lige chancer for alle.

Forskningsprogrammet er fra før sin start blevet mødt med kritik af, at der overhovedet anvendes et begreb som 'social arv' (Ejrnæs, 2003). I forskningsprogrammet har det fra starten ligget fast, at Gustav Jonssons definition og anvendelse af begrebet social arv ikke kunne anvendes alene. Forskningsprogrammet fastholdt imidlertid brugen af begrebet 'social arv'. Hovedpointen med at fastholde brugen af social arv i den mening, det blev anvendt i forskningsprogrammet, var at fastholde et kritisk fokus på de samfundsmæssige strukturer og på institutioner som væsentlige forhold i forståelsen af den måde, den sociale arv udspiller sig på i samfundet. Brugen af foreslåede alternativer som fx risikofaktorer sætter ikke i samme grad fokus på de generelle sociale og samfundsmæssige strukturers betydning for de problemer, som forskningsprogrammet har ønsket at belyse gennem fokus på den sociale arv, som den kommer til udtryk ved, at udsatte grupper viser sig at klare sig dårligere end andre gennem

uddannelsessystem, skole og samfundsmæssigt mere generelt (jf. bl.a. Andersen, 2005, Højmark & Pilegaard Jensen, 2005, 2006, Nielsen, 2006, Munk, 2004, Jæger et al, 2003, Jæger & Holm, 2004, 2006).

I HPA-projektet tager vi udfordringen op og undersøger fortsat fænomenet social arv, men nu med fokus på samfundsmæssige målsætninger om gennem indsats i institutioner at forsøge at modarbejde den negative sociale arv. Målet er som her indkredset at identificere såvel 'best practice' i relation til målsætninger som at undersøge hæmmende og fremmende faktorer i de institutionelle bestræbelser på at bidrage til at bryde negative mønstre.

Med afsæt i den diskussion, som har været rejst af Morten Ejrnæs (2005), om for det første behovet for en yderligere præcisering af begrebet social arv, og for det andet hvorvidt der er tale om deterministisk overførsel af sociale problemer fra en generation til den næste, skal det understreges, at vi i HPA-projektet definerer social arv som reproduktion af forringede livsvilkår, hvilket indebærer, at det at tilhøre en af samfundets mindre privilegerede grupper – uddannelsesmæssigt, kulturelt og socialt – medfører forringede livschancer videre frem gennem institutionslivet, skolen og uddannelsessystemet – og på længere sigt samfundsmæssigt. Vi har set fra den tidligere forskning, gennem bl.a. forskningsprogrammet om social arv, at en del af forklaringen skal hentes i de generelle samfundsmæssige strukturer samt positionelle og institutionelle forhold, som gør, at mindre privilegerede grupper ofte fastholdes og fastholder sig selv i en position som mindre privilegerede.

Det er altså ikke specifikke sociale eller personlighedsmæssige problemer såsom psykisk sygdom eller voldelig adfærd, som er i centrum for vores indkredsning af social arv, men derimod i tråd med bestræbelserne i forskningsprogrammet om social arv (Ploug, 2005, 2006) uddannelsesmæssige, sociale og samfundsmæssige reproduktionsmekanismer, som ser ud til at være en del af forklaringerne på, at det at tilhøre samfundets 'yderpositioner' er knyttet til deraf afledte kulturelle og sociale uligheder, der er med til at forringe mindre privilegerede samfundsgruppers muligheder og livschancer. Vi ser de samme reproduktionsmekanismer gøre sig gældende i forhold til sundhed (Rasmussen et al, 2006, Jensen et al, 2006).

Tilsammen giver den indkredsede forskning anledning til at fastholde tesen, at social arv er et fænomen, som stadig er aktuelt, og som knytter sig til det fænomen, at på trods af gode bestræbelser på et velfærdssamfund med lige muligheder for alle, så er der mange faktorer på spil, som

hindrer mindre privilegerede grupper i at tage imod og udnytte sådanne muligheder.

Under henvisning til Erik Jørgen Hansens (bl.a. 2003) forskning kan vi opsummerende pointere, at den sociale arvs styrke i uddannelsessystemet er den 'hårde nød, der hidtil ikke har kunnet knækkes, idet det viser sig, at årtiers ekspansion i uddannelsessystemet ikke har kunnet mindske den relative afstand i uddannelseschancer mellem børn fra 'toplaget' og børn fra arbejderklassen eller børn fra familier helt uden for arbejdslivet (ibid., 116). Der hersker imidlertid også en vis diskussion om, hvorvidt der i Danmark er sket en gradvis udligning i den sociale ulighed i uddannelseschancer – forstået som relative forskelle i uddannelseschancer for personer med forskellige socialklassebaggrund (Benjaminsen og Jæger). I HPA-projektet anvender vi begrebet social arv under henvisning til Erik Jørgen Hansens generationsforskning (1995, 2003) og ser den sociale arv knyttet til:

“..den samfundsorden, som til alle tider og i alle samfund indebærer, at det kræver en større indsats, flere afsavn og mere held at opnå en lang uddannelse, et godt job og en høj indkomst for børn fra arbejderklassen end for børn fra andre samfundslag” (Hansen, 2003, 116) (Se også Jensen et al, 2006).

Sagt på en anden måde opfattes negativ social arv som *den reproduktion af social ulighed, der finder sted på mere eller mindre synlige måder* i vort samfund lige fra tidligste alder i daginstitutioner til social stratificering, som finder sted gennem uddannelsessteder og derved fastholder eller forstærker forskelle mellem privilegerede grupper og deres børn og mindre privilegerede grupper og deres børn (se også Jensen, 2005, Breen & Jonsen, 2005, Andersen, 2005).

Vi ser under gennemgang af forskningen om social arv, at begrebet social arv kan risikere at blive så bredt, at det forskningsmæssigt er vanskeligt at præcisere, hvad det egentlig er for mekanismer, vi skal fokusere på forskningsmæssigt, når opgaven retter sig imod at forandre institutionelle indsatser og som i HPA-projektet pædagogisk praksis.

Som afsæt for den videre indkredsning af HPA-projektets tilgang skal vi derfor gøre tydeligt rede for projektets fokus. Her skal en indkredsning af begreber, der også i tidligere forskning (se ovenfor) har været berørt i forbindelse med social arv-problematikken, skitseres mere uddybende med henblik på at afgrænse HPA-projektets definition og operationaliseringer i forhold til tidligere forskning. På den måde kan vi drage nytte af de erfa-

ringer, der er opnået forskningsmæssigt – både teoretisk og empirisk med henblik på at komme et skridt videre i analysen af det overordnede problem, som alle synes at være enige om stadig 'går i arv' – nemlig reproduktion af social ulighed.

'Social arv' knytter sig på den ene side til socioøkonomiske, kulturelle og sociale ulige vilkår mellem mennesker, forskelle som er socialt bestemt, og på den anden side til institutionelle og øvrige samfundsmæssige marginaliseringsproblematikker, der kan være på færde – samt de vanskeligheder og problemer, som kan være knyttet til det at tilhøre socialt udsatte grupper. De to former for negativ social arv kan gensidigt forstærke hinanden. Når en marginaliseringsproces først er i gang, er det vanskeligt at bryde ud af den – den 'smitter af' og føres ofte videre fra generation til generation. Blandt andet på grund af mangelfuldt socialt netværk, manglende personlige ressourcer (kompetencer), men også og måske især på grund af den række af risikofaktorer i barndommen, som børn og unge, der vokser op og lever under socialt belastende vilkår, let kan blive ofre for. Dels som følger af de vanskelige vilkår (økonomisk, kulturelt og socialt) med konsekvenser for den enkelte familie og dels som konsekvenser af den samfundsmæssige ulighed der reproduceres, dvs. at bestemte grupper positioneres og positionerer sig lavest i det samfundsmæssige hierarki – generation efter generation uanset tidens øvrige tendenser.

Social arv ser ud til at være et skandinavisk begreb. Internationalt anvendes begrebet kun sjældent, og der tales i stedet om intergenerationale forhold og social ulighed, der reproduceres gennem generationer. Hermed menes, at der er sammenhænge mellem forældres situation og samfundsmæssige placering i forhold til fx uddannelse, indkomst og social position og deres børns placering. Der er forskellige forklaringer på fænomenet, lige fra makrosociologiske forhold (Green & Wiborg, 2004) til forklaringer, der knytter sig til familiære forskelle og forskelle på menneskers muligheder for at tilegne sig skolens og uddannelsessystemets tilbud (Esbing-Andersen, 2005). Sidstnævnte bygger sine teser op omkring teorien om forskelle på menneskers kapitaler og disses indvirken på habitus og hele livsforløb set med Bourdieus perspektiv.

Erik Jørgen Hansen har påvist (2003), at de samme forskelle mellem privilegerede og mindre privilegerede grupper 'går igen' fra den ene generation til den anden målt på uddannelse og øvrigt samfundsmæssig placering. Dvs. at problematikken er den samme, at der er tale om, at den sociale ulighed reproduceres intergenerationelt, og at fænomenet ser ud

til stadig at være et aktuelt problem trods store forandringer i vort vel-færdssamfund de sidste årtier.

Vi har set eksempler på forskning, der har søgt at identificere såkaldte 'mønsterbrydere' (jf. bl.a. Werner & Smith, 1992, Rutter & Rutter, 1987, Elsborg et al., 1999) ved at undersøge karakteristika for individer, der opnår en samfundsmæssig og socialt helt anderledes position end deres forældre og bedsteforældre. Der er identificeret individuelle kendetegn, såsom at disse mennesker var særligt intellektuelle, målrettede og var heldige at møde en person i deres liv, en lærer eller en træner, som blev en helt ny rollemodel, der fik stor betydning for deres liv. Det samme så vi hos Werner & Smith (1992), at de der mestrede selv de mest elendige opvækstvilkår var børn præget af høj intelligens og støttende sociale omgivelser. Resultaterne vidner om, at det vil være nyttigt i vores søgen efter muligheder for gennem tidlige indsatser i samfundets institutioner at satse på at styrke børns intelligens og sociale relationer. Men undersøgelserne kan ikke generaliseres i relation til den problematik, som er skitseret her, at fænomenet 'social arv' mere skal ses som reproduktion af sociale uligheder og de hårdnakkede samfundsmæssige og institutionelle problemstillinger, der ligger gemt her snarere end som individuelle problemstillinger.

Det synes indlysende, at familier, der (måske gennem generationer) har levet under socialt belastede vilkår, har sværere ved at udvikle eller fastholde et personligt og socialt overskud og de kompetencer, der skal til for at kunne mestre, tage kontrol over og begå sig i et udfordrende samfund (Beck, 1996; Giddens, 1996). Der er imidlertid meget, der tyder på, at fænomenet også kan opfattes som udtryk for, at samfundets sociale systemer har vanskeligt ved at tilpasse sig udsatte grupper, deres børn og disses særlige behov, og at konsekvenserne af dette bliver, at børnene ofte kaldes 'utilpassede', 'udsatte' eller uintegrerede.

Problemstillingen kalder på yderligere indkredsning, og gennem artiklen præsenteres en analysemodel, der skitserer mere indgående de målgrupper for HPA-intervention, som sættes i fokus i senere effektmålinger (se også om segmentering, bilag til 1. Rapport – HPA-intervention og effektmåling i daginstitutioner).

Den form for negativ social arv, der fastholder bestemte samfundsgrupper i mindre magtfulde situationer og deraf følgende lavest positionerede, er et samfundsproblem, som det ikke er lykkedes at gøre noget ved i det danske samfund trods gode intentioner gennem uddannelses-, social- og sundhedspolitikker. Der er altså meget, der tyder på, at marginaliseringsmekanismer, som kan knytte sig til ovenfor omtalte mere eller min-

dre fastlåste magtmønstre og – relationer, er på færde helt ned til daginstitutionsalderen (Palludan, 2006, Ellegaard, 2000) og i skolen, som vi har set det i flere undersøgelser. Dvs. selv de mest ihærdige forsøg på at få 'alle' med i skolen og uddannelsessystemet slår i stort omfang stadig fejl, idet vi stadig ser, at stadig ca. 20 procent af vore unge 'hægtes af' fra uddannelsessystemet og arbejdsmarkedstilknytning (Ploug, 2005, 2007).

Det er med dette udgangspunkt, at ulighed i livschancer og målgrupper for HPA-intervention indkredses nærmere.

Man skal således som indkredset passe på med at anvende begrebet social arv snævert, fordi antagelserne om at konkrete sociale problemer går i arv kan få skæbnesvangre konsekvenser. Problemet er, at det ligger lige for at anlægge en deterministisk årsags-virknings tænkning, som mere eller mindre direkte kommer til at ramme berørte grupper.

Opsummerende kan vi hævde, at der efterhånden er opnået bred enighed om, at begrebet social arv skal bruges med varsomhed for netop ikke at bidrage til en forestilling om determinisme, dvs. forudsigelige livsforløb og skæbner (Schultz Jørgensen, 1993, 2002), som på forhånd er givet og i værste fald tabt på gulvet (Ploug, 2007, Ekspertgruppe for social arv, 1999, Jæger et al, 2003, Jæger & Holm, 2007). Men når det er sagt er det også vigtigt at netop gøre samfundets muligheder for at forbedre mulighederne for alle til genstand for nærmere undersøgelse. Det er det, der er målet med HPA-projektet.

Er fænomener som social arv overhovedet relevante i et postmoderne samfund?

Social arv set i det lys kan ikke bare forstås som konsekvenser af indre dynamikker i den enkelte familie, men derimod i sammenhæng med såvel familiens position i det sociale system som med den aktuelle ydre samfundsstruktur. Vi lever i dag i et postmoderne samfund præget af kulturel frisættelse og en struktur, der ændrer sig i hastigt tempo. Det postmoderne samfund skaber muligvis en mere skærpet form for social ulighed, idet der på den ene side er tale om øgede krav til mennesket om at klare adskillige nye udfordringer og udvikle handlekompetencer og på den anden side om at mestre såkaldt kulturel frisættelse, opbrydning af normer og selvkonstruktion. Det enkelte menneske har i dag i høj grad selv ansvaret for at opfylde de øgede krav og er afhængig af sin egen evne til at realisere sig selv (Giddens, 1996, 1997, 2000). De der klarer ikke bare de oprindelige krav om at klare sig godt i skolen eller tage en uddannelse, men også de nye krav og udfordringer, der ligger i at skulle kunne klare sig

og navigere i et videnssamfund præget af hastige forandringer, er de aktuelle privilegerede klasser, mens de ikke-privilegerede klasser måske lettere 'hægtes af' dette nye samfund.

Som indkredset hos Hansen (2003) skal en negativ social arv ikke ses som en direkte reproduktion af tidligere generationers uddannelse og arbejdsopgaver, men derimod ses som reproduktion af det at tilhøre de privilegerede vs. de mindre privilegerede klasser. Set i dette lys vil en negativ social arv i dag blive yderligere skærpet, idet det må forventes, at grupper som ikke fik en uddannelse for en generation siden er endnu ringere stillet i forhold til at udvikle nye livschancer, der rustet til at navigere i et postmoderne uddannelsessystem og samfund.

De øgede krav og de mange hastige skift, som kendetegner det postmoderne samfund, antages således at medføre, at gabet mellem de privilegerede og de ikke-privilegerede samfundsklasser kan erstattes af gabet mellem 'de kompetente' og 'de inkompetente', og at dette gab bliver større. Det postmoderne samfund har derfor ikke kun øget mulighederne for det enkelte menneske, men også øget risikoen for yderligere differentiering eller direkte polarisering af samfundsgrupper og dermed også for øget ulighed (jf. bl.a. Beck, 1996).

Om fænomenet social arv i et teoretisk perspektiv

Det, som er kendetegnende for en 'arv', er forestillingen om, at det er 'noget', man overfører fra generation til generation, og dette 'noget' kan defineres med begrebet 'habitus' fra den franske sociolog Pierre Bourdieu. 'Habitus' dækker en samling handle- og holdningsmønstre, dvs. bestemte handlekompetencer, som inkorporeres, ved at yngre generationer overtager sådanne mønstre i fortolket form fra forældregenerationen, mens 'reproduktionen' foregår gennem overdragelse af sociale karakteristika. Det sker bl.a. i kraft af en socioøkonomisk position med alt, hvad den måtte indeholde af statiske forhold såsom materielle goder, boligforhold, økonomisk råderum, nærmiljø etc., og i form af holdninger og livsstil knyttet til bestemte positioner, kulturel forankring og gruppetilhørsforhold.

Derfor er social arv ikke et fænomen, som enten er eller ikke er til stede i enhver familie. Der kan som minimum blive tale om en graduerende effekt. Der er en udbredt tendens til, at man udelukkende forstår social arv som et negativt fænomen, men en social arv kan som nævnt også være positiv – eller rettere bestå af både negative og positive elementer, som kan have tendens til at falde ud til den ene af siderne. Hvordan man arver, eller hvorledes arven overføres, findes der ikke et entydigt svar på. Her må vi

blot henholde os til den forskning, som dokumenterer, at en overtagelse finder sted med konsekvenser for den samfundsmæssige og sociale placering i det på ethvert tidspunkt givne samfund (Hansen, 1995, 2003).

Social arv kædes hos Bourdieu sammen med social handlen, og social handlen følger altså forskellige habitus (Bourdieu, 1984, 1987, 1997). Det afgørende problem ved den sociale handlen synes at være den måde, man håndterer de sociale vilkår på, dvs. mestringssevnen eller evnen til selvrealisering. Er man i stand til at mestre de socioøkonomiske og sociokulturelle vilkår, som kan være en barriere for ens kompetenceudvikling, på en god måde, er resultatet ikke nødvendigvis negativt: "Mestrer man spillet", som Bourdieu udtrykker det (ibid, 1997), er den sociale arv positiv, mestrer man det ikke, forekommer arven at være negativ. Det er altså ikke nødvendigvis det enkelte menneskes materielle position, dvs. den økonomiske 'kapital' (ibid.), der alene bliver bestemmende for, om man kan mestre spillet og dermed bestemmende for ens livschancer. Det altafgørende er derimod koblingen mellem individers individuelle kvalifikationer – som fx kreativitet, fleksibilitet og personligt overskud – og evne til at tage kontrol over og handle, magte situationer (kompetence).

Med udgangspunkt i Bourdieus tænkemåde om habitus kan social arv, som her defineret, ses som reproduktion af former for social handlen og manifesteret livsstil, som igen er sammenhængende med de kapitalformer, individet har taget afsæt fra og gjort erfaringer med. Bourdieu undrede sig over, hvorfor det lykkedes bedre for de højest positionerede gruppers børn at klare sig godt i uddannelsessystemet end for lavest positionerede og udviklede således en teori om menneskers kulturelle kapital og dennes forbundethed med anseelse og hæder.

Et af svarene er, at den kulturelle kapital, som opnås gennem uddannelse, knytter sig til mødet mellem mennesker med samme former for baggrund kulturelt. I mødet sker der en akkomodering af den kulturelle kapital, som bliver til en symbolsk kapital, der formidles, veksles til andre kapitalformer via sproget, det mundtlige, det skriftlige og mere bredt gennem uddannelse, forbindelser og habitus. Kapitalen opbygges og veksles i skoler, universiteter, de bedste tidsskrifter, og de højest positionerede sociale grupper kan således nærmest monopolisere de objektiverede kulturelle anerkendte tilgange og den prestige og hæder, der er forbundet hermed. Dette fænomen er med til at fastholde de sociale forskelle, hvilket betyder, at privilegerede grupper har mange muligheder for at tilegne sig kulturens redskaber, klare sig i skolen, tage en uddannelse og indtage en samfundsmæssig højt placeret position, mens mindre privilegerede grup-

per har færre muligheder eller ikke får 'chancen'. Set i et mønsterbryderperspektiv kræver det større anstrengelser og hårde odds at kæmpe op imod, hvis det skal lykkes for individer fra mindre privilegerede grupper at udvikle kompetencer og kapitalformer, der gør det muligt at indtage en position på trods af 'odds'.

Menneskers habitus dannes først gennem familien og sideløbende hermed gennem de systemer/felter, som de indgår i, og på den måde optager forskellige samfundsgrupper forskellige former for kulturel kapital, som angiver deres forskellige disponeringer for måder at se, forstå og indtage verden på.

Det bliver til en række erfaringer, som er knyttet til en bestemt positionering i det sociale system, der sammen med den individuelle habitus udgør et samlet grundlag, forudsætninger for måder at erkende verden på. Ifølge Bourdieu er uddannelsessystemet et socialt system, som oprettholder en bestemt symbolsk orden, som netop klassificerer mennesker, og enhver pædagogisk handling er i dette perspektiv en form for symbolsk voldshandling. Især er der tale om symbolsk vold, når det moderne uddannelsessystem påpeger, at alle har lige muligheder – for netop dette er med til at holde den symbolske dagorden skjult. Når det netop ikke er lige for alle at indtage kulturen og forstå dens koder, er det her differentieringer sker. Den symbolske kapital samler nogle grupper, og mere kapital akkommoderes. Social arv reproduceres derved – ikke gennem forskelle på økonomisk kapital eller individuelle 'mangler' – men gennem forskelle på grupperes adgang til 'kulturarven', som giver adgang til andre kapitaler, anseelse og anerkendelse.

Med Bourdieus tilgang kan vi opfatte reproduktion af den sociale ulighed som noget, der sker gennem såvel familiers og hele samfundsklassers indbyrdes holden sammen i grupper – men altså også som et fænomen, der føres videre i skoler og uddannelsessystemer, når læring og uddannelse bygges op over traditioner for, at det der skal formidles gennem uddannelseskulturen skal være traditionen og den deraf afledte bestemte kulturelle kapital, som privilegerede grupper anser for at give prestige og anerkendelse. Vi kan antage, at lignende fænomener stadig eksisterer på trods af, at det er mange år siden teorien blev fremsat og på trods af nyere samfundsteoriens teser om kulturel frisættelse, hvor det er op til den enkelte af 'skabe et nyt selv'. Der er meget, der taler for, at fænomenet med social reproduktion gennem uddannelsessystemer stadig er aktuelt, selv om det er muligt at anerkende, at prestigegivende kapitalformer er under forandring. Det der formentlig ikke er forandret er, at det fortsat er privile-

gerede grupper, der sætter dagsordenen for, hvad der giver anerkendelse og giver anseelse.

Det, vi imidlertid ikke ved så meget om endnu, er, hvordan tidlige uddannelsessystemer, nemlig daginstitutioner ser ud i dette perspektiv. Dvs. om det kan lykkes at gribe tidligt ind og gøre en positiv forskel gennem målrettet satsning på at give alle børn en tidlig læringsorienteret start. Men vi kan have vore antagelser om, at de forhold, som vi har set som reproduktive, er på færde lige fra barnets træden ind i livet – og som sådan er de forhold, der bæres med som erfaringer inkorporeret som en habitus også virksomme fra dets første dag i daginstitutionen. Dvs. at erfaringer fra tidligste læring og 'uddannelse' antages at være komponenter, der føres med i den måde, barnet forholder sig til omverden, men også til læring og uddannelse videre frem gennem livet. Derfor bliver det sværere for 'udsatte' grupper at tilegne sig en plads som aktør, hvis de er indlejret i et 'uddannelsessystem' og institutioner, som 'hægter af' ved at bygge på middelklassens kulturelle værdier.

Derved bliver den uddannelsesmæssige og i den sammenhæng kulturel kapital vigtig at sætte i fokus i forbindelse med at identificere mekanismer, der reproducerer social ulighed. Men også i vor søgen efter mulighederne. Og dette aspekt er ydermere aktualiseret i et globaliseret videnssamfund, hvor det der knytter sig til at tilhøre de såkaldt privilegerede samfundsklasser mere og mere handler om uddannelseskapital, kulturel kapital og kreativitet og fleksibilitet, dvs. evne til at omstille sig og forstå omgivelsernes koder og kunne forstå omskift i sådanne koder. De, der ikke er med i 'uddannelseskapløbet' lige fra skoletiden, op gennem ungdomsuddannelser, hægtes af – og det i en grad der om muligt er endnu stærkere i et postmoderne samfund, der satser på uddannelsesøkonomi som forudsætninger for materiel økonomisk velstand. 'Spillets regler', som Bourdieu kaldte det, har ændret sig og ændrer sig hele tiden – dvs. at styrke børns livschancer handler i et postmoderne samfund især om at styrke børns muligheder og evner til at indgå i fællesskaber fra tidligste alder, fællesskaber som skaber mulighed for at skaffe sig en social position, netværk blandt jævnaldrende fra tidligste alder og gennem skolegang og uddannelse videre frem i livet.

Der findes flere eksempler på nyere empirisk forskning omkring betydningen af kulturel kapital for unges uddannelseschancer. Blandt andre kan DiMaggio (1982) og De Graaf et al. (2000) fremhæves samt oversigtsartikler fra Kingston (2001) og Lareau & Weininger (2004).

Familie og system

Der kan, som diskuteret ovenfor, ikke påvises en direkte deterministisk overførsel af konsekvenserne af udsatte eller socialt belastende vilkår fra forældre til børn, således at børnenes videre livsforløb uden videre vil kunne forudsiges hverken mht. til sociale problemer eller uddannelsesforløb. Men der er derimod meget, der tyder på, at der finder en lang række risikoprocesser sted i form af udstødnings- og stigmatiseringsprocesser i samfundets sociale arenaer lige fra tidligste alder i daginstitutioner, op igennem skolen og videre frem gennem uddannelsessystemet, som påvirker udsatte børns muligheder. Foringede livschancer antages således både at være direkte påvirket af den sociale og kulturelle baggrund, børnene møder systemet med og mere indirekte at være påvirket af forældrenes oplevelse af egen situation og eventuelle nederlagsoplevelser med gennem generationer at have 'stødt panden mod en mur'. Børnenes udvikling påvirkes gennem de sociale muligheder og oplevelser i det offentlige rum og gennem de konkrete opdragelseshandlinger og værdier samt socialiseringsmuligheder, som ligger i familien (Kohn, 1971; Bourdieu & Wacquant, 1996).

Det synes indlysende, at familier, der (gennem generationer) har levet under socialt belastede vilkår, har sværere ved at udvikle eller fastholde et personligt, socialt og kulturelt overskud eller de kompetencer, der skal til for at kunne begå sig i et udfordrende samfund (Beck, 1996; Giddens, 1996). Mønsteret af adfærds- og handleformer i familien må opfattes som et centralt aspekt i en social arv – negativ som positiv – der påvirker børnene i deres eget kompetence- og udviklingsmønster. Det er disse på sin vis indirekte former for påvirkningskilder, der her anses for at være nogle af de mere personlige hovedpulsårer i en negativ social arv, der overføres fra familie til børn (Jensen, 2002b). Men de samfundsbetingede vilkår, som indebærer, at negativ social arv ser ud til at blive reproduceret gennem generationer, er en bedre forklaringsmodel, hvis vi skal forstå såvel mekanismer som muligheder for forandringer (Jäger & Holm, 2006). I den sammenhæng skal daginstitutioners betydning belyses ud fra tesen om, at en tidlig start er en mulig vej frem også set i et internationalt perspektiv (Esping-Andersen, 2002).

Hvorledes social arv konkret overføres fra forældre til børn, findes der som diskuteret her, ikke noget entydigt svar på, men samspillet mellem system og familie, mellem institution og barn, mellem familie og barn samt mellem barnet og de andre børn kan udpeges som medierende processer. Ud fra et socialisationsteoretisk og økologisk systemperspektiv,

som hos fx Bronfenbrenner (1979) og Garbarino (1990), kan man se relationen mellem barnet og familien som påvirket af de indre forhold, der gør sig gældende i familien, men disse anses samtidig også for at være påvirket af de ydre vilkår og familiens samfundsmæssige position. Derved kommer samspillet mellem familiens indre og ydre liv til at bestemme familiens opdragelsesmønstre, holdninger og værdier.

ULIGHED I LIVSCHANCER I UDDANNELSEMÆSSIGT PERSPEKTIV – MED AFSÆT I NATIONAL OG INTERNATIONAL FORSKNING

Forskelle på livschancer i uddannelsesmæssigt perspektiv

Ifølge Breen & Jonsson (2005), som gennemgår forskningen om social ulighed og mobilitet relateret til uddannelsesmuligheder gennem 1990'erne, viser de sociale forskelle sig tydeligt i et internationalt perspektiv. Dette review over den forskning, der belyser sammenhænge mellem social baggrund og livschancer målt på uddannelser, viser, at stort set de samme sociale forskelle kan genfindes i alle lande. Det, der kendetegner forskelle på socialgruppers uddannelsesmæssige muligheder er ressourceforskelle i familier.

Sociale forskelle undersøges her med afsæt i forskelle i forældres socioøkonomiske status, i deres uddannelsesniveau, kulturelle ressourcer, socialt netværk, og forældremotivation. Det er parametre, som er analoge med de parametre, der er trukket frem fra den danske uddannelsessociologiske forskning, og som ligger til grund for HPA-projektets definition på en social arv-problematik (se ovenfor under henvisning til Hansens forskning). Der kan således påvises en social ulighed, hvad angår muligheder og livschancer i uddannelsesmæssig henseende i et internationalt perspektiv. Når det er sagt, skal det understreges, at der inddrages andre spørgsmål i den internationale forskning såsom forskelle på individers og gruppers valg af uddannelse, men også forskelle på deres begrundelser for valg.

I den sammenhæng er der identificeret tendenser til, if. Breen & Jonsson (ibid., 227), at der er tale om, at rationelle valg i højere grad præger billedet i et postmoderne samfund, og at sådanne valg også kan ses som sammenhængende med sociale forskelle defineret ved forældres uddannelsesmæssige baggrund. Endvidere viser der sig forskelle på graden af social mobilitet – dels mellem forskellige socialgrupper og dels mellem lande. Fx er et land som Tyskland et af de mest rigide, hvad angår uddan-

nelsesmæssig mobilitet, men også USA og England er imod flere antagelser præget af rigide mønstre til forskel fra andre europæiske lande og de nordiske. Sådanne makrosociologiske analyser af ulighed i uddannelse og i muligheder viser, at selv når man lever i et rimeligt åbent samfund som fx USA, er det mere 'omkostningsfyldt' at være i en udsat position, end det er i andre lande, idet mulighederne for at få en uddannelse, når man først er havnet i en udsat position, er færre. Andre typer undersøgelsesspørgsmål, der inddrages i den internationale forskning, er en efterlysning af nye forklaringer på, hvorfor der stadig hersker sådanne uligheder og forskelle mellem landene?

En hypotese er, at jo mere socialistisk et samfund er des større lighed i muligheder. Denne hypotese har imidlertid ikke kunnet sandsynliggøres (ibid., 233). Derimod skulle mulighederne være større i socialdemokratiske lande, og derfor har forskerne vendt blikket mod selve uddannelsessystemerne. Det har vist sig gennem sådanne makrosociologiske analyser, at én forklaring kan være skole- og uddannelsessystemet i sig selv; en anden kan være forskelle på familiernes indre forhold. En anden antagelse er, at jo mere mobile mennesker i et samfund er, des mindre influerer den sociale arv, dvs. at den familiære og sociale baggrund bliver mindre betydningsfuld. Dette ser dog ikke ud til at ændre ved de fund, der vedrører forskelle mellem socialklasser, hvilket sikkert skyldes, at der også er forskel på mobilitet og overskud til at foretage forandringer og være mobil, som kan tilskrives en social klassemæssig baggrund.

Samlet set viser dette korte view over den internationale uddannelsesforskning, der har fundet sted gennem de seneste 10-15 år, at der ikke er rykket nævneværdigt ved det grundlæggende forhold, at individers livschancer, som her målt i forhold til uddannelse, hænger tæt sammen med deres sociale baggrund. Dvs. jo stærkere uddannelsesmæssig baggrund forældregenerationen har, des højereuddannelsesniveau opnår børnegenerationen. Sådanne fund understøtter yderligere den danske generationsundersøgelse, som har kortlagt uddannelsesmønstre gennem tre generationer. Opsummerende er der i den danske undersøgelse suppleret med resultater fra den internationale forskning meget, der taler for, at vi desværre fortsat kan tale om social ulighed og negativ social arv som defineret ud fra disse indikatorer, og at dette fænomen kan genfindes både nationalt og internationalt. Den negative sociale arv har således tydelige konsekvenser for udsatte gruppers muligheder og livschancer set i et uddannelsesperspektiv, og sådanne konsekvenser skærpes yderligere i et postmoderne samfund, der i den grad sætter fokus på uddannelse som et

middel til at opnå en samfundsmæssige og social anerkendelse og position som integreret samfundsmedlem.

De internationale og de nationale undersøgelser har således ikke bidraget til at afvise vores hypoteser om, at der stadig kan tales om negativ social arv, dvs. reproduktion af ulige chancer i relation til at gennemføre en uddannelse og opnå en tiltrækkende position i samfundet. Men der er, også ifølge Breen & Jonsson (ibid., 236), brug for at gå videre og i fremtidig forskning ikke bare undersøge flere empiriske sammenhænge, men derimod også søge efter bedre forklaringer på, hvorfor der er sådanne forskelle på menneskers uddannelsesmæssige muligheder og livschancer i det hele taget – og hvad uddannelsessystemerne rent faktisk selv bidrager med (se også Esping-Andersen (2000)).

Af andre relevante internationale forskningsbidrag inden for studiet af social arv og mobilitet kan foruden Breen & Jonsson nævnes oversigtsartikler fra blandt andre Ganzeboom et al. (1991), Solon (1999), Treiman et al. (2000) og Vallet (2003). Også de strukturelle mobilitetsanalyser og den såkaldte "Status Attainment"-litteratur bør fremhæves som vigtige teori-traditioner inden for feltet.

Social mobilitet

Den internationale forskning giver også anledning til at undersøge fænomenet social mobilitet – også kaldet 'mønsterbrydning' nærmere. Der er meget, der tyder på, at nye samfundsstrukturer og større social åbenhed samt en generel større mobilitet også må få betydning for menneskers valg af uddannelse, og at der derfor ikke i samme grad som tidligere er tale om den samme form for social arv. Når vi anlægger en definition på social arv, som Erik Jørgen Hansen allerede i ungdomsforløbsundersøgelsen 1971 byggede sin undersøgelse op over, nemlig

“social arv skal forstås som det forhold at børnene bliver placeret på positioner i samfundet, som svarer til deres forældre positioner. Børn eller unge der er kommet i en position, der med en vis sandsynlighed fører til en bedre eller dårligere placering end deres forældre placering. Om dem vil vi sige at de bryder den social arv og vi vil afprøve vor formodning om at det ikke er et tilfældigt udsnit af hver enkelt social kategori, men derimod et udsnit hvis miljømæssige forhold er enten gunstigere eller dårligere end de miljømæssige forhold hos dem der følger de typiske mønstre” (Hansen, 1971, 64).

– så skal fænomenet mønsterbrydning undersøges ud fra spørgsmålet om, hvem og hvad der karakteriser grupper, som ikke er stabile, men deri-

mod indtager en anderledes social position (stigende eller faldende) i deres eget uddannelses- og senere erhvervsvalg end deres forældre.

Efterfølgende forfølges dette spørgsmål ved at undersøge fænomenet 'opdrift' og 'social mobilitet' på baggrund af nyeste danske forskning, bl.a. ved en opfølgen på den omtalte forløbsundersøgelse sat i værk af Hansen for fire generationer siden (Jæger et al, 2003, Munk, 2004, Jæger & Holm, 2006). I den sammenhæng er det relevant at rette blikket mod spørgsmålet om, hvilke miljømæssige forhold, der har gjort sig gældende for grupper, der har vist sig at bryde en negativ social arv, som den her er defineret. Dvs. hvad karakteriserer grupper af børn og unge, der bliver placeret på positioner, der med en vis sandsynlighed fører til en bedre placering end deres forældre og måske også overvinder risikofaktorer, som ellers så ud til at indebære svære odds for barndom og opvækst.

Jæger & Holm (2007) finder i deres seneste analyse af opfølgende resultater på ungdomsforløbsundersøgelsen (Hansen, 1982), at der er tale om forskellige former for mønsterbrud afhængigt af, om man ser på de, der bryder mønstre ved at stige opad i det sociale hierarki (opdrift) eller ved at blive lavere placeret end forældrene (og forfædre). Men alt andet lige er der grupper, som bryder et mønster i forhold til forældregenerationen, og grupper der er stabile, dvs. som bliver i den samme sociale position som forældregenerationen. Men hvad er det da, der kendetegner hhv. de stabile og de, der udviser en opadgående/nedadgående mobilitet i forhold til deres forældres position?

Man kan tale om samfundsmæssige faktorer, som hhv. skubber i retning af at reducere social arv (dvs. reducere tendenser til stabilitet) eller samfundsmæssige og strukturelle faktorer, som har tendenser til at vedligeholde kontinuitet (dvs. fastholde eller endog forstærke den sociale arv og stabilitet fra generation til generation) (ibid. 6). Der tales om "push-faktorer", som skabes i en mere åben struktur, dvs. at det der anerkendes i samfund og kultur i et postmoderne samfund i høj grad er baseret på individuelle evner og kompetencer. Men faktiske afprøvninger af sådanne faktorer er sparsomme i forskningen, og der er ingen studier, der kan påvise effekterne af sådanne forhold. Der tales omvendt om "pull-faktorer", som er strukturelle mekanismer, der bidrager til en fastholden af den sociale arv, hvor især uddannelsesniveauer og erhvervstilknytning overføres fra forældre til børnegenerationen. En tese er, at de økonomiske ressourcer og den erhvervsmæssige prestige opretholdes på tværs af generationerne, fordi personer fra de 'højere sociale klasser' har flere ressourcer og derfor bedre er i stand til at sikre deres børn den bedste skolegang

(måske den bedste daginstitution, jf. Glavind, 2004) og dermed fremme deres børns livschancer, mens grupper med en mere ufordelagtigt socialbaggrund, de mindre privilegerede grupper, har færre muligheder for at opnå en god social position, selv hvis de har gode skolekundskaber og god skolemotivation (se også Jæger, 2003).

Bourdieu vil hævde, at stabilitet i den sociale reproduktion først og fremmest handler om ulige adgang til ressourcerne, både de socioøkonomiske og til den mere subtile kulturelle reproduktion (Jensen, 2006) og de magtforhold, der knytter sig til. Uddannelsessystemet er den beviseligt bedste adgangsbillet til at skaffe sig en positiv social position, så de der ikke klarer sig i skolen eller hægtes af i forhold til uddannelsessystemet også er ofte unge præget af dårligere socioøkonomiske forhold – omvendt er uddannelsessystemet også det, der risikerer at 'hægte' af på grund af hele uddannelseskulturens koder, som ikke forstås, tolkes eller håndteres af alle på samme måde (Palludan, 2006, Jensen et al, 2007, Jensen, 2007).

Fire typer social mobilitet

Ifølge de nyeste analyser fra generationsundersøgelsen (Jæger & Holm, 2007) viser det sig, at der er fire typer social mobilitet, og samlet viser denne analyse, at en stor andel af de undersøgte kan karakteriseres ved stærk social mobilitet, forstået på den måde at de ikke direkte kopierer forældrenes uddannelse og erhverv. Det er både i opadgående og nedadgående retning, at der er tale om en sådan mobilitet i nyere tid. Endvidere viser analysen, at en andel (ca. 36 procent) kan karakteriseres som stabile, dvs. de har fastholdt den samme sociale placering som deres forældre. Dette vider om, at der er en generel tendens til en social mobilitet i det danske samfund, idet uddannelser og erhverv ændres. Det, der er interessant at undersøge, er således, hvilke karakteristika ved respondenterne eller i deres omgivelser, som er bestemmende for om og i givet fald hvilket mønsterbrud, de foretager.

Er det individuelle forhold som påvist i den kvalitative mønsterbryderundersøgelse (Elsborg et al, 1999) såsom motivation, gå-på-mod og gode sociale forbindelser til voksne (signifikante andre), der gør sig gældende, eller er det boglige evner og skoleglæde? Sandsynligheden for at tilhøre den stabile gruppe, dvs. den mest immobile socialgruppe, er meget høj for personer med forringede kognitive evner. De der bryder mønstre i positiv retning er omvendt karakteriseret ved bedre kognitive evner, men også andre forhold som skoleglæde gør sig gældende.

Respondenter, som ikke 'kunne lide at gå i skole' er at finde blandt den

gruppe, som klarer sig ved at være de stationære, stabile, og respondenter, der ikke kunne 'fordrage at gå i skole' har en meget stor sandsynlighed for ikke at blive mønsterbrydere i opadgående forstand. Det er interessant, at disse faktorer betyder meget i en analyse af de stabiles karakteristika, men de identificerede mønsterbrydere kan karakteriseres på andre måder ud over kognitive beredskaber og skoleglæde. En tredje faktor, der er fundet væsentlig i indkredsningen, er den relative ulighed. Dvs. at oplevelsen af at være fattig eller fattigere end andre jævnaldrende og ikke kunne deltage i de samme aktiviteter er en faktor, som øger sandsynligheden for ikke at blive eller være mønsterbryder.

Undersøgelsen viser samlet, at der stadig er belæg for relevansen af den sociale reproduktion hypotese (se også Jæger & Holm, 2006). De stabile eller stationære, set i lyset af muligheder for social mobilitet, er karakteriseret ved forholdsvis lavt kognitivt beredskab, lav glæde ved at gå i skole samt hyppig oplevelse af relativ fattigdom gennem opvæksten (ibid., 16). Personer, som ikke har brudt en social arv gennem opadgående mobilitet er således samlet set karakteriseret ved at have levet under opvækstvilkår, som har været beskedne, socialt, økonomisk og kulturelt, og derfor har de ikke på linie med resten af befolkningen kunne indgå i og deltage i den generelle sociale mobilitet.

Forskerne konkluderer, at

“mønsterbrydning bør opfattes som et generelt samfundsmæssigt snarere end et psykologisk fænomen. Den nyere samfundsudvikling: økonomiske, socialt og kulturelt har skabt nye betingelser for social mobilitet og dermed for mønsterbrud. På den ene side har forandret rigdom, velfærdsstatslige forordninger og ekspansion af uddannelsessystemet gjort betingelserne for kvalificering til attraktive sociale positioner mere tilgængelige for alle uanset social baggrund. På den anden side findes stadig stærke ikke-økonomiske sociale mekanismer, som er med til at fastholde en social reproduktion af individers livschancer på tværs af generationerne” (ibid., 17).

På den baggrund formulerer de følgende forskningsmæssige udfordring: 'det er i dette spændingsfelt mellem øget samfundsmæssig åbenhed og de eksisterende ulighedsbevarende mekanismer, at vi skal forstå betingelserne for mønsterbrydning i det moderne samfund (ibid., 17).

Interventioner der 'virker'?

Det er lige netop her, HPA-projektet tager sit udgangspunkt. Det er i en

søgen efter viden om spændingsfeltet mellem øget samfundsmæssig åbenhed og eksisterende ulighedsbevarende mekanismer at vi skal forsøge at ændre betingelserne for, at udsatte børn opnår nye muligheder for 'mønsterbrydning' – eller sagt på en anden måde får øgede livschancer gennem tidlige uddannelses- og læringsrettede bestræbelser, som tager højde for problematikkerne (se også Jensen, 2007). Vi har set mht. fænomenet mønsterbrydere, at en god del 'klarer' sig imod alle odds, og vi har også set gode resultater af tidligere indsatser, der fokuseret og målrettet har sat ind på at fremme udsatte gruppers livschancer især med fokus på at stimulere børns intellektuelle formåen fra tidligste alder og deres sociale kompetencer. Forskningen, der dukker op ved systematiske søgninger på emnet, tager mest afsæt i studiet at individuelt fokuserede interventioner, mens der ikke er fundet forskning, der med interventionssigte sætter fokus på modarbejdning af de identificerede risikoprocesser, der som antaget ud fra dette arbejdes tilgang ligger i den samfundsmæssige reproduktion af ulighedsskabende vilkår.

Ifølge vidensopsamlinger af international og national forskning ud fra førstnævnte tilgang (se også Christoffersen & Hestbæk, 2002, Jensen et al, 2003, Jensen & Christoffersen, 2006, Caspersen, 2006, Petersen, 2006) får vi indsigt i spørgsmål om indsatsers virkninger på det enkelte barn. Ifølge den danske undersøgelse 'Kan daginstitutioner gøre en forskel?' (Jensen, 2004, 2005, 2007a,b), får vi tillige viden om forskellige tilgange til pædagogikken, betingelser pædagogikken skal virke under samt muligheder for at analysere mulighederne/barriererne og for yderligere at indkredse kriterier for effektfulde dagtilbud (se også arbejdsrapport 4).

Positiv effekt ser ud til at opnås gennem

- Læringsprogrammer, målrettede, systematiske og læringsprogrammer der indbygger sociale relationer ml. barn og voksen som centralt
- Tidlig indsats, intensiv, vedvarende
- Forældreinvolvering i barnets dagligdag i institutionen, involvering af forældre og empowerment, styrke forældres forældreevner, troen på sig selv som forældre (rækker udover det almindelige dagtilbud)
- Tværfagligt samarbejde, muligheder for at få tildelt støttepædagog, bedst anvendelse i et integreret samarbejde frem for anvendt til det enkelte barn (en slags specialundervisning)
- Rammebetingelser der faciliterer processerne, en organisation, ressourcer, kommunal opbakning der optimerer ovenstående krav og kriterier for en indsats med positiv effekt

Der er meget fra den danske undersøgelse (ibid.), der taler for, at positiv effekt også afhænger af institutioners handlingsorientering (innovation/forandring), faglighed, ledelseskompetence, supervision og af pædagoger, der er veluddannede, trænedede generelt og i forhold til udsatte børns særlige behov. Dvs. at innovation vs. kompensation antages at være en strategi med større muligheder for at være træfsikker i forhold til kriterier.

Men der er endnu ikke foretaget systematiske evalueringer eller egentlige effektmålinger af interventioner, der retter sig mod at styrke børns livschancer i et individuelt såvel som et socialt og sociologisk perspektiv. Endvidere har vi heller ikke set interventionsprojekter, som studerer forholdet mellem den sociale baggrund og det at klare sig med tidssvarende kompetencer i et postmoderne samfund.

SOCIAL BAGGRUND OG LIVSCHANCER – INDIKATORER HENTET FRA FORSKNINGEN

Børn med "svag hjemmebaggrund"

Glavind (2004) arbejder i en analyse af den sociale rekruttering til danske daginstitutioner med tre faktorer, der alt andet lige havde den største betydning for barnets chancer for senere at få en uddannelse/arbejde. De tre faktorer var:

- Om en af forældrene har en erhvervsuddannelse
- Om barnet bor hos både far og mor
- Om en af forældrene overvejende lever af kontanthjælp

Især hvis flere af disse faktorer gør sig gældende i en familie i negativ forstand, betyder det ifølge Glavind (ibid., 15), at sandsynligheden for at den pågældende senere som voksen får arbejde/uddannelse reduceres.

Disse baggrundsfaktorer blev identificeret gennem en regressionsanalyse, som inddrog en række mulige genetative faktorer (ibid., 44):

- at ingen af forældrene har en erhvervsuddannelse
- at barnet ikke bor hos såvel biologisk far som biologisk mor
- at en af forældrenes overvejende indkomst er kontanthjælp
- at en af forældrenes overvejende indkomst er arbejdsløshedspenge
- at familien ligger i de nederste 10 pct. mht. familiens disponible ækvivalensindkomst
- at enten far eller mor stammer fra et land uden for den europæiske kulturkreds (etnicitet)

- at familien bor i en etageejendom og der er færre værelser end beboere i lejligheden

I undersøgelsen 'Børn med svag hjemmebaggrund' (ibid.) er socialt udsatte børn således, på baggrund af ovennævnte analyser, defineret som en gruppe børn, hvor mindst to af de ovennævnte faktorer: 1) om en af forældrene har en erhvervsuddannelse, 2) om barnet bor hos både far og mor og 3) om en af forældrene overvejende lever af kontanthjælp gør sig gældende i hjemmet i negativ forstand. Glavind henviser til Hansens generationsundersøgelse fra 1982 (Hansen, 1982) og fremhæver, at hvis der ikke var nogen negative faktorer i hjemmet (dvs. hvis den 14-årige boede sammen med far og mor, de voksne havde en erhvervsuddannelse, og ingen af forældrene levede af kontanthjælp), så var der alt andet lige 80 procent sandsynlighed for, at personen 20 år senere både havde arbejde og uddannelse. Samtidig viste analysen en entydig sammenhæng mellem antallet af 'belastninger' og risikoen for børnesager i familien (Glavind, 45), et problem som uddybes nedenfor (jf. Glavind, 2006). Hvis ikke de tre faktorer som er defineret med begrebet 'børn med svag hjemmebaggrund' gør sig gældende, tales omvendt om en 'stærk hjemmebaggrund' (ibid., 46).

Det understreges ganske vist hos Glavind, at de såkaldte negative faktorer og forhold ikke automatisk gør et barn truet, men sandsynligheden for at havne i samme svage position som forældrene er ifølge Glavind øget. I sit arbejde med at indkredse relevante definitioner på social arv konkluderer Glavind, at hvis en eller flere risikofaktorer er til stede på samme tid, er der tilsammen tale om forhold, som øger risikoen for at blive placeret nederst i det samfundsmæssige hierarki.

Glavinds analyse har til formål at undersøge rekruttering til institutioner ud fra sociale baggrundsparemetre som de gennemgik, og han ser stærke tendenser til, at børn med 'svag hjemmebaggrund' samler sig i de samme institutioner, men også at der er sammenhænge mellem 'svag hjemmebaggrund' og andre sociale forhold. Specielt bemærker Glavind (ibid., 24), at institutioner som har mange børn med svag hjemmebaggrund typisk også har mange børn med indvandrerbaggrund. I den mest belastede gruppe (279 institutioner på landsplan) har således 63 procent af børnene enten svag hjemmebaggrund som defineret, en etnisk baggrund eller begge dele. Der er altså tale om segregering, og denne er endvidere meget forskellig fra kommune til kommune. Dvs. at sociale belastninger har tendenser til at hobe sig op på forskellig måde landets kommuner imellem. Men også inden for kommunegrænser ser vi i under-

søgelsen stor tendens til skrævvridning, så der kan tales om 'socialt belastede daginstitutioner', dvs. institutioner med uforholdsmæssig stor andel af børn med svag hjemmebaggrund og/eller stort omfang af børn af anden etniske baggrund end dansk.

Denne udvikling har ikke ændret de senere år (med henvisning til 1997-data fra Danmarks Statistik), men andelen af børn med anden etnisk baggrund end dansk er steget. Det må samlet set vurderes, at forskelle i opgaver og det omgivende miljø samlet set er vokset de senere år, hvis man sammenligner de mest belastede institutioner med de mindst belastede institutioner. Sådanne forhold må tages i betragtning, når målgrupper for HPA-intervention skal udvælges og sættes i relation til forhold som fx bemanning. Undersøgelsen viser, at der ikke, eller kun i meget lille omfang, er en højere bemanning i de såkaldt 'socialt belastede' institutioner end for institutionsmassen som helhed (ibid., 38). Måske kan dette udgøre en risikofaktor i sig selv set i lyset af, at en negativ social arv handler om reproduktion af ulige vilkår.

Flere undersøgelser af børns livschancer taler for at se på målgrupper for HPA-interventionen alene ud fra de tre faktorer: forældrenes modtagelse af overførselsindkomster, forældrenes samlivsforhold og uddannelse. Men sammenfaldet på institutionsniveau mellem sociale/uddannelsesmæssige og etniske baggrundsforhold gør, at den etniske dimension under alle omstændigheder også bør inddrages. Dog sådan at der foretages en yderligere stratificering, således at institutionsvalget ikke kun kommer til at rumme den etniske fordeling, da også andre parametre kan være relevante at inddrage, når formålet med HPA-projektet er at styrke børns livschancer.

Risikofaktorer i barndommen

Vi ved bl.a. fra Christoffersen, at nogle af tegn på at leve i en udsat position, som øger sandsynligheden for en generelt svær barndom og ungdom (Christoffersen, 2003, Christoffersen if. Glavind, 2006) er, at:

- Faderen er langvarigt arbejdsløs
- Moderen er langvarigt arbejdsløs
- Familiens opløsning
- Mor teenager ved fødslen
- Fængselsdom for fædre
- Alkohol- og stofmisbrug i familien
- Mentale lidelser hos forældrene
- Forældres selvmordforsøg

- Vold i familien
- Barnet udsat for vold eller andre overgreb

Gennem en lang række undersøgelser ser det ud til, at 'familiens opløsning' er den vigtigste enkelt-baggrunds faktor, der har negative konsekvenser for barnet. Herudover kan der peges på tidligt forældreskab, vold i familien og misbrug som vigtige faktorer som selvfølgelig også påvirker barnets livsløb – dvs. vanskeliggør en optimal udvikling. Det er imidlertid risikabelt alene på baggrund af registerdata at forudsige disse børns livsforløb, især hvis vi kun ser på enkeltfaktorer. Hvis vi derimod ser på flere af de nævnte udtryksformer ved at tilhøre en udsat positioneret gruppe, dvs. ser på en kombination af risikofaktorer, vil dette være en stærkere indikator på, om børnene har øget risiko for at have en 'svær' opvækst med de forskellige konsekvenser dette har, trivselsmæssigt, socialt og læringsmæssigt (Christensen, 2006).

De tidligere identificerede parametre på risikofyldte baggrundsforhold, som øger sandsynligheden for at børn af udsatte positionerede grupper selv bliver placeret i samme type udsatte positioner, inddrages derfor i vor videre søgen efter få relevante og sikre baggrunds faktorer.

Det drejer sig som tidligere nævnt om:

- 1) forældrene samlivsforhold,
- 2) uddannelse og
- 3) modtager af sociale ydelser.

Hertil kunne føjes faktorer, som, ifølge tidligere forskning, kan øge risikoen for børnesager i familien, hvilket naturligvis må anses for at være en stærk indikator på, om barnet er et socialt truet barn. Endvidere er etnicitet også en 'ny' form for udsathed, der kan inddrages i HPA-projektet – ikke defineret som social arv – men som mulig baggrunds faktor, der på linie med de andre kan være indikatorer for forringelse af børns livschancer via den udsathed, der ligger i problematikker knyttet til samfundets opfattelse af og håndtering af etnicitet. De identificerede parametre for 'udsathed' skal selvfølgelig ses som udtryk for de valg, forskerne har gjort i forbindelse med at indkredse forskellige tegn på, hvad der kan forklare ulige chancer i et livsforløb, og listen kan sikkert uddybes.

Uanset hvilke baggrundsparametre der vælges med henblik på at belyse sammenhænge mellem social baggrund og børns livschancer i et uddannelsesperspektiv, har vi set, at ulighedsspørgsmålet er aktivt, højaktuelt og på en måde kan ses som udtryk for en klassekamp, der uanset

dennes udtryksformer, stadig ser ud til at være aktiv i vort samfund og internationalt. Vi ser stadig, at en middelklasse, en arbejderklasse (udsat klasse) og en såkaldt herskende klasse kan identificeres ved deres sociale baggrund har indflydelse på deres livschancer, uddannelse og andre former for ressourcer (Hansen, 1990, se også Jensen et al, 2007). Der kan stadig være tale om, at 'mere privilegerede' er undertrykkere, og de 'mindre privilegerede grupper er 'undertrykte', og at de således har forskellige muligheder og privileger. Førstnævnte gruppe besidder kapitalmagten, dvs. de kapitalformer som anerkendes i det omgivende sociale system (felt), som både er økonomisk, social og kulturel kapital, og dermed kommer uddannelse ind som et vigtigt omdrejningspunkt. Med sådanne samlede ressourcer som manifesteres gennem kapitaler og deraf afledt livsstil, positionering og konkret dagligdags mulighedsrum, øges livschancerne.

Udtrykt på en anden måde, er grupper der besidder flere af de i kulturen anerkendte kapitalformer, privilegerede grupper. De er kendetegnede ved at være grupper, der har ressourcer at trække på – økonomiske, kulturelle og sociale – hvilket giver muligheder og magt, herunder magten over eget liv og situation. Den symbolske vold (se også Jensen et al., 2007), der ligger i, at ikke-privilegerede grupper igen og igen har forringede chancer både økonomisk, kulturelt og socialt – er måske at opfatte som en del af den nutidige klassekamp som har med social arv at gøre.

PERSPEKTIVER – OM FOKUSFELTER OG MÅLGRUPPER FOR HPA-INTERVENTION

I dette paper blev social arv defineret som en betegnelse for den mangfoldighed af forhold og mekanismer, der bevirker, at sociale forskelle og uligheder påviseligt går igen fra generation til generation både i Danmarks og internationalt. Sådanne forskelle i muligheder påvirker det enkelte menneskes ageren i et til enhver tid givent samfund; i vort tilfælde det postmoderne samfund.

Det postmoderne samfund stiller nye krav og mange udfordringer til den enkelte, men indebærer også en kulturel frisættelse, der i en eller anden grad rummer nye muligheder for, at samfundsgrupper som før placerede sig 'nederst i hierarkiet' med Hansens udtryk, kan omkonstruere deres position og i den sammenhæng sig selv. Omvendt kan man indvende, at det netop er blevet vanskeligere at tilhøre grupper, der klarer sig

mindre godt set i relation til de krav, der udstikkes i en postmoderne kultur. Derved kan vi frygte, at gabet mellem grupper, der 'klarer sig godt', de såkaldt 'kompetente' og grupper, der 'klarer sig mindre godt', de såkaldt 'mindre kompetente' øges. Det kan skyldes, at det stadig er de magtfulde grupper, som definerer de kompetencer og handlinger, som giver anerkendelse. I dag er det ikke 'bare' faglig kunnen og skolegang, der kræves, men også kreativitet, personlig, social og kulturel kompetence for at klare sig i samfundet, fra skole og uddannelsessystem og videre frem til erhvervs- og arbejdslivet.

I et postmoderne samfund danner en bredere social og kulturel kontekst grundlaget for individets ageren, og denne ageren kan derfor ikke længere ses som noget, der alene er formet og udviklet gennem socialisering i familien. Det er et perspektiv, som også er berørt i den internationale forskning. Der er således behov for i fremtidig forskning at løfte tænkningen om social arv ud over den enkelte families sfære og eventuelle 'mangler' – og herimod se på de samfundsmæssige reproduktionsprocesser af uligheder som tilsyneladende stadig er i spil. Der er behov for at undersøge, hvad de sammenhænge mellem social baggrund og livschancer, som blev gennemgået tidligere, har af betydning for, hvordan social ulighed reproduceres og manifesterer sig i et postmoderne samfund.

Den gennemgåede forskning viser, at såkaldte 'udsatte' børn og forskelle mellem de privilegerede og mindre privilegerede børn, stadig produceres. Dvs. vi ser, at forskelle på livschancer og muligheder i de to yderpositioner stadig produceres og reproduceres gennem samfundets sociale systemer generelt og gennem uddannelsessystem i særdeleshed. Dette på trods af at vi kan have en tese om 'kulturel frisættelse', idet postmoderne konstruktionsprocesser gør det muligt for den enkelte frit at vælge livsstil og smag. Men den personlige konstruktion og den sociale reproduktion skal ses formet og udviklet både gennem den familiære sammenhæng gennem generationer og gennem en større social og samfundsmæssig sammenhæng end den familiære. Det indebærer, at vi må udvide begrebet social arv til ikke kun at angå relationen til familien, men også til samfundet i det hele taget – og til reproduktion af uligheder, der finder sted gennem mere eller mindre synlige eksklusionsprocesser og gennem mere og mere raffinerede magtforhold (se også Jensen, 2005, 2007/08, Jensen et al, 2007). Omvendt er det også gennem styrkelse af det enkelte barns kompetencer i bred forstand, at mulighederne skal findes, når vi skal søge efter mulighederne i forhold til projektets grundproblemstilling, nemlig om daginstitutioner kan fungere som et forebyggende tilbud i forbindelse

med at øge udsatte børns livschancer og måske bidrage som instrument til at bryde en 'negativ social arv'.

Forskningen i social arv tyder også på, at tiltag for at forebygge sociale problemer ved hjælp af indsatser i daginstitutioner, specialundervisning eller ved at indføre handleplaner i det sociale arbejde og ved at anbringe børn og unge uden for hjemmet ikke har haft den forventede positive effekt. Tværtimod viser det sig, at de samme problemer og udfordringer gentager sig fra årti til årti (Christensen, 1996, Jørgensen et al, 1993, Jørgensen, 2002). Sådanne påpegninger minder os om, at det danske samfund trods lovgivning på området (Lov om Social Service, 2004) og en øget aktivitet i det faglige udviklingsarbejde ikke er lykkedes godt nok i bestræbelserne på at give udsatte grupper en bedre start.

Når vi i HPA-projektet ønsker at vurdere effekter af den pågældende indsats i daginstitutioner, sker det ved at vælge nogle på forhånd afprøvede instrumenter til at vurdere børns 'tidlige livschancer' såsom social, emotionel og læringsorienteret udvikling og kompetencer (se også Christensen, 2006, Jensen, 2007a,b) og ved at analysere sådanne tidlige livschancer ud fra børnenes sociale baggrund. Vi udtager et sample af børn (N=3000) til undersøgelsen på basis af registersamkørsler ud fra relevante baggrundsvariabler. De relevante variabler skal som minimum indeholde oplysninger om 1) forældre uddannelse, 2) erhvervstilknytning (herunder arbejdsløshed), 3) forekomst af overførselsindkomster/kontanthjælp. Endvidere inddrages oplysninger om den sociale baggrund vurderet ud fra skilsmisser, børnesager og etnisk baggrund.

Fra risikogrupper til risikofaktorer i snæver og bred betydning – og målgrupper for HPA-intervention

Det er med afsæt i ovenstående indkredsning af social arv, at det skal gøres tydeligt, at HPA-projektet fokuserer på forringede livschancer, som ser ud til at være et vilkår for vort samfunds mindre privilegerede grupper, som vi her kalder 'udsatte børn og unge'. Vi tager afstand fra at benævne gruppen risikobørn, men ønsker snarere at præcisere nogle af de bagvedliggende indikatorer på det at tilhøre en af samfundets mindre privilegerede grupper. Der kan være tale om de ovennævnte identificerbare uligheder i forhold til at klare sig i skolen, uddannelse og samfund, men også sundhedsmæssigt og mht. sociale problemer er der forskning, der tyder på, at det er forbundet med store risici at tilhøre de udsatte grupper. Vi ser det hos Christoffersen, som i sin forskning har lagt vægt på, hvordan sociale problemer ser ud til at være knyttet til sociale baggrundsforhold

(1999, 2003), Christensen (2003, 2005, 2006) ser de samme typer sociale problemer, som ser ud til at være sammenhængende med sociale forhold i opvækstmiljøet.

I modsætning til den omtalte forskning søger vi yderligere viden om social arv ved at fokusere på sammenhænge mellem de sociale baggrundsforskeligheder og børns livschancer et i lyset af deres kompetencer og kompetenceudvikling, læringsmæssigt og socialt fra tidligste alder. I HPA-projektet er det målet at belyse, hvorvidt institutionelle og pædagogiske forandringer kan gøre en forskel set i lyset af problematikker om social arv. I tilknytning til den teoretiske tilgang, der er anlagt her, udvides begrebet risikofaktorer således med at et aspekt, som vi i HPA-projektet kalder risikoprocesser. Dette defineres som en række af processer samfundsmæssigt og institutionelt, som tidligere er undersøgt i det samlede forskningsprogram om social arv (Ploug, 2007). Men også anden forskning af kritisk tilsnit viser, at pædagogiske hverdagsprocesser i sig selv risikerer at reproducere eller producere yderligere sociale forskelle (Palludan, 2005). Det ser altså ud til, at der er flere forhold på færde, som helt utilsigtet fastholder eller endog måske forstærker udsatte gruppers 'udsathed'.

Den måde man benævner problemerne på, kan være én af risikofaktorerne, det gælder både den måde forskere og praktikere definerer og anvender begreber om social arv (se også Ejrnæs, 2005). Andre risikofaktorer er forskellige former for eksklusionsprocesser og – mekanismer, som er på spil i daginstitutioner. Pædagogers forventninger til børnene, dvs. børnesyn, synet på udsatte børn og social arv-problematikker får betydning for den måde, man møder børn. Men også normalitetsbegreber angiver, hvilken retning den konkrete pædagogik tager, og alt dette får betydning for barnets selvopfattelse og udviklingsmuligheder (se også Jensen, 2007). Endvidere er det tydeligt, at den pædagogiske hverdag i højere grad anerkender og taler med middelklassens koder og dermed risikerer at hægte børn af, der ikke forstår sådanne koder.

De interventionsmæssige konsekvenser af sådanne fund har vi taget i HPA-projektet, idet vi i vor intervention satser på følgende to spor eller fokuspunkter for forandringer af den pædagogiske praksis: For det første søger vi sammen med praktikere efter pædagogiske muligheder for at fremme børns handlekompetencer (individsporet) – og for det andet søger vi, også sammen med praktikere, de pædagogiske muligheder der er for at identificere og minimere potentielle eksklusionsprocesser og -mekanismer (institutionssporet) (se også Jensen et al, 2007).

De forskningsmæssige konsekvenser er taget ved at udvælge institutio-

ner, der er bredt repræsenteret mht. de sociale rekrutteringsforhold. Vi har udvalgt ud fra en segmenteringsmodel, der gør det muligt at kontrollere, at rekrutteringsgrundlag til hhv. interventions- og referenceinstitutioner er ensartet.

Institutionerne, der er udvalgt, kommer fra lokalområder med forskellige grader af sociale belastninger. Børns CPR-numre er udleveret fra kommunerne, og gennem koblinger på registerdata fra Danmarks statistik gøres det muligt gennem krypterede data at identificere mht. social baggrund. En segmenteringsmodel gør det muligt at inddrage institutioner med varierede grader af sociale belastninger. Inden for hvert segment er udtrukket institutioner, der hhv. repræsenterer en intervention og en referenceinstitution. Variable, der udgør grundlaget for segmentering i hhv. høj, lav og medio grad af social belastning er de i arbejdspapiret identificerede parametre på risikofyldte baggrundsforhold, som øger sandsynligheden for at børn af udsatte positionerede grupper selv bliver placeret i same type udsatte positioner. Det drejer sig som tidligere nævnt om: 1) forældrenes samlivsforhold, 2) uddannelse og 3) modtagelse af sociale ydelser, og hertil er føjet etnicitet.

Effekter af undersøgelsen af børns kompetencer (læringsmæssigt og socialt) vurderes ud fra baselinemåling opdelt på baggrundsvariable ved opkobling på Danmarks statistik. Analysen bringer viden om antagelsen, at der er forskel på 'børn kompetencer i udgangspunktet, at forskelle 'opfører sig ens' i såvel interventions- som referenceinstitutioner, og at sådanne forskelle kan forklares ved social baggrund, men også alder og køn antages at spille ind. Kommunale og institutionelle forskelle analyseres i udgangspunktet. Effekter, dvs. at interventionsinstitutioner sammenlignet med referenceinstitutioner antages at fremme børns kompetencer, belyses ved at se på udvikling af kompetencer fra baselinedata (sept. 2006) og videre frem gennem midtsstatus (maj 2007) til slutstatus (maj 2008). Både pædagoger og forældre er informanter på børns kompetencer. Resultater kontrolleres for baggrundsvariable, bl.a. socioøkonomiske forhold, kulturelle/uddannelsesmæssige forhold, samlivsforhold, arbejdsmarkedsstilknytning, risikobegivenheder i familien såsom børnesager, familiære og sociale begivenheder såsom skilsmisse og fx dødsfald, etnisk baggrund, men også variable som forældretilfredshed og oplevet tilknytning til institutionen inddrages i analysen – ud fra antagelser om at sådanne kan være betydningsfulde medierende variable i forhold til forklaringer.

Resultater kontrolleres endvidere ud fra antagede forhold, der kan gribe

hindrende ind i interventionsforløb. Det gælder mekanismer i institutionerne, hvad angår strukturelle forhold, pædagogiske forhold, udviklings/innovationsparathed og implementeringsstrategier, men også mekanismer i forhold til ydre rammer, kommunale forhold, begivenheder, kommunalreformen, sammenlægninger og andre udviklingstendenser, samt andre faktorer som hører til i en postmoderne verden præget af turbulens, kompleksitet og hastige forandringer. Til sidst inddrages også kommuners øvrige strategier, efter/videreuddannelse og pædagogers uddannelsesniveau, og innovationsstrategier mv.

AFSLUTNING

Artiklens indkredsning af begrebet social arv bidrager til at understrege, at der stadig eksisterer problematikker, som kan henføres til social arv problematikker, som defineret her. Dvs. at på trods af ændrede samfundsvilkår, tyder megen forskning på, at der stadig sker en produktion og reproduktion af social ulighed som bl.a. manifesterer sig i forskelle på menneskers livschancer i et uddannelses- og ressourceperspektiv. Konsekvenser heraf forskningsmæssigt er derfor at rette opmærksomheden fra fænomenet risikobørn/grupper til risikoprocesser

Vi har set fra nærværende gennemgang af forskningen, at der tilsyneladende er mange odds at være oppe imod, når hensigten med en intervention, som i HPA-projektet, er at finde 'redskaber til at bryde en negativ social arv', som her er defineret som reproduktion af ulighed og livschancer, som finder sted gennem samfundets institutionelle rammer. Vi må søge veje i vores forskning, som sætter fokus på uddannelsessystemet (fra tidligste alder i daginstitutioner), som både arena for reproduktion af sociale forskelle og mulig arena for forandringsprocesser.

Synsvinklen, som der er argumenteret for gennem artiklen, tager afsæt i et lærings sociologisk perspektiv, som tager afstand fra et psykologisk og individorienteret syn på social arv. Men den skal også ses som et forsøg på at tage afstand fra et rent sociologisk perspektiv, der sætter fokus på problematikkerne, men ikke søger handlinger og forandringer. Det perspektiv, som er anlagt i HPA-projektet, søger efter muligheder i 'spillet' om og med læring i centrum, og dette 'lærings sociologiske' perspektiv er der argumenteret uddybende for i bogen 'Social arv, pædagogik og læring – i daginstitutioner' (Jensen, 2007a) og endvidere skitseret hos Jensen (2007b) samt i HPA-serie No 1. Arbejdsrapport 4 (Jensen, 2007).

Hensigten er at bidrage med en videregående tilgang til den igangværende forskning om social arv, som der er givet en lang række forskningsmæssige diktater til gennem forskningsprogrammet om social arv (Ploug, 2007). HPA- Projektet undersøger mulighederne i en målrettet systematisk intervention, som retter sig imod det læringssociologiske perspektiv.

Det vigtige bliver at fastholde fokus på, at social arv ses i lyset af fænomenet 'ulighed i livschancer' – og i den sammenhæng at interventionen, som her HPA-intervention i daginstitutioner, antages at få effekt, hvis der arbejdes på de to spor: 1) styrke individers egne muligheder for kompetenceudvikling gennem læring og 2) gennem pædagogikken at satse på at modarbejde såkaldte risikoprocesser, dvs. marginalisering- og eksklusionsmekanismer, som det teoretiske perspektiv på social arv angiver.

LITTERATUR

- Andersen, D. (2005). *4 år efter grundskolen. 19-årige om valg og veje i ungdomsuddannelserne*. København: AKF Forlaget
- Andreasen, L. B., Pilegaard Jensen, T., Larsen, K. H., Mogensen, K. B., Bøg, M., Jensen, A & Nielsen, M. B. (1997). *Unge uden uddannelse*. AKF Forlaget.
- Andreasen, L. B., Pilegaard Jensen, T., Larsen, K. H. & Nielsen, M. B. (1998). *Veje til forbedring og fornyelse af ungdomsuddannelserne*. København: AKF-Forlaget.
- Breen, R. & Jonsson, J. O. (2005). Inequality of opportunity in comparative perspective: Recent research on educational attainment and social mobility. *Annual Rev. Sociol.* 2005, 31, 223-43.
- Breen, R. (2004) (red.). *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1997). *Af praktiske grunde*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1989). Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, 7, 1:14-25.
- Christensen, E. (1996). *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn – en undersøgelse af 796 daginstitutioner*. København: Socialforskningsinstituttet 96:5.
- Christensen, E. (2004). *7 års børneliv*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Christensen, E. (2007). Små børn med et svært liv. I: Ploug, N. (red). *Social arv og social ulighed*. Antologi. København: Hans Reitzels Forlag, 48-67.
- Christoffersen, M. N. (2003). Risikofaktorer i barndommen, *Arbejdsrapport 1*. Vidensopsamlingen om social arv. København: Socialforskningsinstituttet. www.sfi.dk
- De Graaf, Nan Dirk, Paul M. de Graaf & Gerbert Kraaykamp (2000). Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective. *Sociology of Education*, 73: 92-111
- DiMaggio, Paul (1982). Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grade of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47: 180-201.
- Ejrnæs, M. (2005). Social arv som samfundsvidenskabeligt begreb. I: Ejrnæs, M., Gabrielsen, G. & Nørrung, P. (red.) (2005). *Social opdrift – social arv*. København: Akademisk Forlag, 139-175.
- Ejrnæs, M., Gabrielsen, G. & Nørrung, P. (red.) (2005). *Social opdrift – social*

arv. København: Akademisk Forlag.

- Ekspertgruppen for social arv (1999). *Social arv – en oversigt over foreliggende forskningsbaseret viden*, København: Socialforskningsinstituttet. www.sfi.dk.
- Esping-Andersen, G. (2002). A child-centred social investment strategy. In: Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerick, A. & Myles, J. (eds). *Why we need a new welfare state*. Oxford University Press, 26-68.
- Esping-Andersen, G. (2000). Velfærdsstaten i det 21. århundrede – forslag til en investeringsbaseret socialpolitik i Europa. I: Socialministeriet: *Socialpolitik som investering*. Socialpolitisk redegørelse 2000. København: Socialministeriet, 97-107.
- Ganzeboom, Harry B.G., Donald J. Treiman & Wout C. Ultee (1991). Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. *Annual Review of Sociology*, 17:277-302.
- Glavind, N. (2006). *Notat om udvælgelse af parametre til brug for institutionsudvælgelse i forbindelse med HPA-projektet*. København: AE-rådet (Ikke publiceret).
- Glavind, N. (2004). Det delte Danmark. Daginstitutioner: Ulige vilkår for indsats imod 'negativ social arv'. *Ugebrevet A4*. København: AE-rådet. www.ugebreveta4.dk/smmedia/niels-nov-03.pdf?mb_GUID=45514A79-6F69-41C6-A3C9-27E639735CBF.pdf
- Hansen, E. J. (2003). *Uddannelsessystemerne i sociologisk perspektiv*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hansen, E.J. (1995). *En generation blev voksen*. København: Socialforskningsinstituttet 95:8.
- Hansen, E. J. (1990). *Den maskerede klassekamp. En beretning om klasse-samfundets forandring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hansen, E. J. (1982). *Hvem bryder den sociale arv? Bind I*, Socialforskningsinstituttet. Publikation 112.
- Hansen, E. J. (1983). *Arbejderklassen og højere uddannelser*. København: Socialforskningsinstituttet, Pjece 13.
- Højmark Jensen, U. og Pilegaard Jensen, T. (2005): *Unge uden uddannelse – hvem er de, og hvad kan der gøres for at få dem i gang?* København: Socialforskningsinstituttet.
- Jespersen, C. (2006). *Udsatte børn i dagtilbud*. København: Socialforskningsinstituttet 06:21
- Jensen, B. (2007a). *Social arv, pædagogik og læring – i daginstitutioner*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jensen, B (2007b). *Kan daginstitutioner gøre en forskel?* Erfaringer fra

- empirisk forskning og perspektiver for fremtiden. I: Ploug, N.(red.) *Social arv – social ulighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jensen, B. (2008). *Kan daginstitutioner gøre en forskel?* – Fra forskning om daginstitutioner set i lyset af et kompetence- og eksklusionsperspektiv HPA-projektet. DPU Forlag.
- Jensen, B. Larsen, K., Koudahl, P. & Andsager, G. (2007). *Ulighed i børns og unges sundhed – set i lyset af social kapital*. København: Danmarks Pædagogiske Forlag.
- Jensen, B. (2005). *Kan daginstitutioner gøre en forskel? – En undersøgelse af daginstitutioner og social arv*. København: Socialforskningsinstituttet 05:08
- Jensen, B. (2004). *Daginstitutioner og social arv. Udvalgte resultater fra en spørgeskemaundersøgelse*. BUPL & Danmarks Pædagogiske Universitet. www.bupl.dk
- Jensen, B., Ebsen, F., Jensen, N. R. & Langager, S. (2007). Handlekompetencer i pædagogisk arbejde med socialt udsatte børn og unge – indsats og effekt (HPA-projektet). *Samlet projektbeskrivelse*. Revideret udgave. Marts 2007 www.dpu/hpa
- Jonsson, G. (1969). *Det sociala arvet*. Stockholm: Tidens Forlag.
- Jæger, M. M. & Holm, A. (2007). Social arv og mønsterbrydere: Hvem er de og hvilke opvækstfaktorer gør en forskel? I:Ploug, N.(red.) *Social arv – social ulighed*. København: Hans Reitzels Forlag, 179-204.
- Jæger, M. M., Munk, M. D. & Ploug, N. (2003). *Ulighed og livsløb – analyser af betydningen af social baggrund*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Jæger, M. M. & Holm, A. (2004). Penge, (ud)dannelse, forbindelser eller brains? *Dansk Sociologi*, 15, 3:67-84.
- Kingston, Paul M. (2001). The Unfulfilled Promise of Cultural Capital Theory. *Sociology of Education*, Extra Issue: 88-99
- Lareau, Anette & Weininger, Elliot B. (2004). Cultural Capital in educational research. A critical assessment. I: Swartz, David L. & Zolberg, Vera L. *After Bourdieu. Influence, Critique, Elaboration*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 105-144
- Munk, M. D. (2004). Livschancer og social mobilitet – forskellige fødselsåranges vilkår. *Dansk Sociologi*, 15, 4, 41-58.
- Ploug, N. (2005). *Social arv – sammenfatning*. København: Socialforskningsinstituttet, 05:10.
- Ploug, N. (2007) (red). *Social arv. – social ulighed*. Antologi. København: Hans Reitzels Forlag.

- Solon, Gary (1999). Intergenerational Mobility in the Labor Market. I: Ashenfelter, Orley & Card, David (eds.) *Handbook of Labor Economics. Volume 3A*. New York: Elsevier, pp. 1762-1800.
- Treiman, Donald J. & Ganzeboom, Harry B.G. (2000). The Fourth Generation of Comparative Stratification Research. I: Quah, Stella R. & Sales, Arnaud (eds.): *The Interbational Handbook of Sociology*. London: Sage, pp. 123-.150
- Vallet, Louis-André (2003). State of the art and current issues in comparative educational stratification research. Paper presented at the First Conference of the Changequal Network of Economic Change, Unequal Life-Chances and Quality of Life, MZES, University of Mannheim, Germany, and April 10th-11th 2003.